

O'RTA OSIYONING IBTIDOIY JAMOA VA ANTIK DAVRDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI VA KARTOGRAFIYASI

Abdusodiqov Javohir Jaloliddin o'g'li¹

Vaxobova Baxtigul Valijon qizi²

Boboniyozov Sardor Xolmo'min o'g'li³

¹⁻²⁻³Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7488470>

ARTICLE INFO

Received: 16th December 2022

Accepted: 25th December 2022

Online: 28th December 2022

KEY WORDS

Araks, Yaksart, skif, so'g'd, Avesto, "Geografiya", "Traix".

ABSTRACT

Hozirgi kunda aynan O'rta Osiyo hududida joylashgan tarixiy viloyatlar, davlatlar, arxeologik komplekslar va arxeologik madaniy yodgorliklarning joylashgan o'rnini, chegaralarini o'rganilish masalasi dolzarb muammo bo'lib kelmoqda. Uning ibtidoiy va antik davri tarixiy geografiyasiga oid manbalar yunon mualliflari tomonidan yaxshi o'rganilgan.

O'rta Osiyo g'arbda Kaspiy dengizi, janub va sharqdan Eron Islom Respublikasi. Afg'oniston va Xitoy Xalq Respublikasi. Shimoldan 45032 shimoliy kenglik bilan chegaralanuvchi ulkan hududda joylashgan bo'lib, jami 1 mln. 984 ming kv. km.ni tashkil etadi. Bu o'lka qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biridir va yirik imperiya tarkibida jahon siyosiy hamda iqtisodiy tarixida katta o'rin tutgan. Qadimgi g'abr va Sharq o'rtasidagi iqtisodiy savdo aloqalarida muhim vositachilik vazifasini bajargan. O'rta Osiyo haqida geografik, jumladan kartografik tasavvurlar tarixi ham ancha qadimgi, aniqrog'i antik davrdan boshlanadi. O'rta Osiyo to'g'risidagi dastlabki kartografik ma'lumotlar antik davrning sivilizatsiya markazlari bo'lish qadimgi Yunoniston va qadimgi Rimda yozilgan manbalarda uchraydi. Chunki antik davr mamlakatlari Sharqning ko'plab mamlakatlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar bo'lgan, shu tufayli o'z tarixiy geografik va kartografik tasavvurlarini kengaytirganlar va boyitganlar. Gerodot, Strabon, Klavdiy Ptolemey va boshqa antik davr mualliflarining asarlaridagi O'rta Osiyoning ilk tarixi kartografiyasiga oid malumotlarni uchratishimiz mumkin.¹

Gerodot (mil. avv. 484-425 yillar) o'zining "Tarix" asarida Kaspiy dengizdan sharqqa bepayon kengliklar mavjudligi haqida ma'lumot beradi. U Kaspiy (Girkan) dengizi yopiq havza deb, uning ko'lami haqida shunday fikr yuritadi: "Uzunligini eshkakli kemada 15 kunda, kengligini esa hammasi bo'lib, 8 kunda suzib, o'tish mumkin". Araks (Amudaryo) haqida ma'lumot berib, Gerodot: "Araks, aytishlaricha, Isterga qaraganda kattaroq va (boshqa daryolarga ko'ra) kichikroq, lesbos kattaligidan ko'plab orollarga ega... Araks Matiyonlar yurtidan oqib keladi. Gindis (Hind) daryosi ham o'sha yerdan oqadi", -deb qayd etgan. R.E.Lentsning fikriga ko'ra, Gerodot yozgan Araks daryosi Sirdaryo yoki Tajan daryosi bo'lishi kerak. Ammo ko'plab olimlarning fikriga ko'ra, u Amudaryodir. Gerodot Amudaryoning bir o'zani (O'zboy) Kaspiyga quyilgan deb o'ylagan bo'lsa kerak. Professor A.Sa'dullaev ham "Araks bu Amudaryo, Matiyon tog'lari. Gerodotning tushunishicha, Pomir yoki Hindukush tizmalaridir, chunki tarixning

(Gerodotning) aytishicha, Matiyon tog'laridan Hind daryosidan ham boshlanadi", -deb yozadi. Gerodot massegetlarning yerlari haqida fikr yuritib, ular "Kasbiy dengizidan sharqqa, quyosh chiqish yo'nalishida joylashgan" deb yozadi. Uning Baqtriya va Xorazm haqidagi ma'lumotlari ham qiziqarlidir: "Osiyoda bir vodiy bor. Uning hamma tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta dara kesib o'tadi. Bir vaqtlar bu vodiy xorazmliklarga qarashli bo'lib, xorazimlik, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning chegaradosh yerlarida joylashgan". Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib, J.Tomson. V.Fedchina. V.Dement'ev O.Andryushenkolar Gerodot ma'lumotiga tayanib, kartalar yatargan. J.Tomson Kasbiy dengizining kengligini uzaytirib yuborgan, bu esa Gerodot yozganlariga mos tushmaydi. V.Dement'ev. O. Andryushenkolar Araks (Amudaryo)ni birmuncha to'g'riroq chizganlar, lekin uning Kaspiyga quyiluvchi irmog'i tasvirlanmagan. Shuningdek, baqtriyaliklar yurti ham aks etmagan. V.Fedchina tiklagan kartada Gerodot tilga olgan "botqoqlik va ko'llar" mavjud hududlar tasvirlangan bo'lsa-da, biroq baqtriyaliklar va massagetlar yerlari chizilmagan.²

Ktesiy O'rta Osiyoda bo'lmagan bo'lsa-da, lekin bu yerlar haqida bir qadar ma'lumotalrga ega bo'lgan. Uning qayd etishicha, qariyb barcha xalqlar satrapliklarga bo'lingan bo'lib, faqatgina sak qabilalarigina satrapliklarga kirmagan. Ktesiy davrida sharqdagi yirik va ahamiyatli satrapliklardan biri Baqtriya, Sug'diyona, Hind daryosi yo'nalishidagi hududlarni o'z ichiga olgan edi. Baqtriya yerlarida kumush konlari haqida gapirib, Ktesiy ushbu zaminni chuqur yer qatlamlarida ushbu metalning ko'pligini yozadi. Ktesiyga ko'ra, sharqda yirik Shimoliy dengiz (Kasbiy dengizi), bo'lib, dengiz bo'yiga girkanlar va ularning qo'shnisi darbiklar istiqomat qilganlar. Ulardan ham sharqda esa parfiyalik va barkaniyaliklar xorammey va Karmoniylar istiqomat qilishgan. Baqtriya "tekisliklari"ga esa g'arbdan faqatgina kichik tog' yo'li orqali o'tish mumkin. Baqtriya yerlari Tanais daryosidan Hind daryosi bo'ylarigacha bo'lgan yerlarni egallagan. Tanais Baqtriya yerlarini Evropadan Hind va Hindistonni ajratib turgan. Ktesiy tasavvuriga ko'ra, Tanais Hind daryosiga qaramaqarshi bo'lib, Pont (qora) dengiziga quyilgan. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki. Ktesiyning Tanais deganda ikki daryo-Don va Sirdaryo haqida ma'lumotlar birbiriga ziddir. Ktesiy yozganidek, Baqtriya yerlarini Tanais bo'ylariga cho'zilganligini etiborga oladigan bo'lsak, u holda Tanais daryosi bu Sirdaryo bo'ladi va bu nisbat noto'g'ri tushuncha. Baqtriya satrapligi Ktesiy davrida ham, Aleksandr Makedonskiy zamonida ham Sirdaryogacha bo'lgan hududlarni qamrob olgan edi. O'rta Osiyo haqida ma'lumotlar keyinroq Aleksandr Makedoniskiy yurishlari (mil. avv. 329-327 yillar) davrida to'plandi.³

Antik davrning yirik geograf olimi Strabon milodiy birinchi asrda 17 ta kitobdan iborat "Geografiya" asarini yaratdi. U "miloddan avvalgi V asrdan milodiy I asrdacha bo'lgan barcha geograf va tarixchilarni asarlaridan tanqidiy foydalandi". "Geografiya"ning XI kitobida O'rta Osiyoning Parfiya va Gerkanিয়া kabi o'kalari. Amudaryo, Sirdaryo haqida ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, kitobda O'rta Osiyoda yashovchi sak, so'g'd, skif, massaget qabilalari haqida ham ma'lumotlar bor. Yaksart (Sirdaryo), Politimet (Zarafshon), Epard (Murg'ob) daryolari haqida yozilgan; Amudaryo Araks yoki Oks deb atalgan. Uning suvlari esa botqoqliklarga emas, "suvlar mamlakati"ga singadi. "Suvlar mamlakati", Shimoliy dengiz deganda, Strabon Orol dengizini tushungan, Amudaryoni bir o'zini Girkan qo'ltig'iga quyiladi deb o'ylagan. Yaksart haqida Strabon quyidagicha yozadi: "Yaksartning boshlanishi Oks daryosi (boshlanishi)dan boshqa joyda, ammo ular bitta dengizga quyiladi". Bu dengizni Strabon Kaspiy deb tushungan. Sababi

Kaspiydan sharqdagi o'lkalar haqida yozganda, "birorta ham yunon va rim mualliflari o'z asarlarida Orol dengizi haqida bevosita yoki bilvosita eslatmagan". Ammo akademik L.S.Berg bir tadqiqotida Shimoliy dengiz deganda Strabon Orol dengizini tushungan, deb yozadi¹. Strabon "Geografiyasi"da Politimet (Zarafshon) daryosi haqida ham ishonchli ma'lumotlar uchraydi: "So'g'diyona ichidan oqayotgan daryoni Aristotelning aytishicha, makedonlar Politimet deb atashgan. Ariylar yeridan oqayotgan Ariy daryosiga o'xshab bu daryo ul diyor yerlarini sug'orib, so'ngra cho'l tomonga davom etadi va va qumlar ichida yo'qolib ketadi".³

Qadimgi dunyoni geografik hamda kartografik bilimlarini umumlashtirgan mashhur olimlardan biri milodiy II asrda yashagan yirik kortograf olimi Klavdiy Ptolemeydir. Uning "Geografiyadan qo'llanma" asari antik davrning o'ziga xos geografik ensiklopediyasidir. Ptolemey mazkur asarning. birinchi bobida geografiyaning vazifalari va dunyo kartasini tuzishda qanday kortografik proektsiyani qo'llash lozimligini bayon etgan. Umuman, bu asarni dunyoning geografik atlasida ham bo'ladi. Ptolemey bu asaridan tashqari 27 kartani o'z ichiga olgan dunyo atlasini tuzdi. Ptolemeyning boshqa yunon mualliflaridan afzalligi shundaki, u o'ziga ma'lum barcha faktik ma'lumotalarni kartalarga tushirdi va shu tariqa katta geografik asar yaratdi. Ana shuning uchun ham u "Uyg'onish davrigacha va uyg'onish davrida ham ko'plab evropalik olimlar uchun oliy darajadagi geograf sanalgan". Ptolemeyning "Geografiya" asarini ayniqsa, kartalarini yuqori baholab, A.Gumbol'd shunday yozgan edi: "Shubhasiz, Ptolemey "Geografiya"si shunisi bilan qadrligi, U bizga butun qadimga yunonni faqatgina tasvirlar emas, hisob yo'li ya'ni joylarning kengligi, qutb balandligi va kun davomiyligini aniqlash bilan tasavvurlar hosil qildiradi". Ya'ni Ptolemeyning kartalarida gradus to'g'ri ishlatilgan bo'lib ular o'z davriga nisbatan ilmiy jihatdan ancha yuksak darajada edi. O'rta Osiyo Ptolemey "Geografiya"sining V-VII boblarida 12 ta kartada berilgan bo'lib, 48 ta viloyatga bo'lingan. Uning atlasidagi 22 kartada O'rta Osiyoning 810-1470 sharqiy uzunlik va 350-650 shimoliy kenglik orasidagi O'rta Osiyo hududlari ham aks ettirilgan. Ushbu karta tahlili bo'yicha S.A.Vyazigin, B.P.Ditmar, V.V.Latishevlar maxsus shug'ullanishgan.⁵

Barcha daliliy ashyolar miloddan avvalgi so'nggi ming yillik boshlarida, aniqrog'i VIII-VII asrlarda ajdodlarimizning Vatanimiz hududlarida Xorazm va Baqtriya nomi bilan mashhur bo'lgan dastlabki davlatlarni barpo etganidan, bu davlatlar o'ziga xos rivojlanish jarayonini bosib o'tganligidan guvohlik beradi. Xorazm davlati egallagan hududlar hozirgi Xorazm yerlari bilan chegaralanib qolmay, balki undan ancha janubga, ya'ni Marv (Turkmaniston), Hirot (Afg'oniston shimoli) atroflariga qadar ham yoyilgan. Miloddan avvalgi so'nggi ming yillikning boshlariga tegishli «Amirobod madaniyati», quyi Amudaryo havzasida yuzaga kelgan o'ziga xos sun'iy sug'orish inshooti tizimi hamda dastlabki shaharsozlik timsoli bo'lgan shahar-qal'alar-Qal'aliqir, Ko'zaliqir va boshqalar bular Xorazm vohasida davlat tuzilmalari mavjudligidan dalolat beradi. Qadimshunos olim Yahyo G'ulomov tomonidan Xorazmda aniqlangan 200 km uzunlikdagi, eni bir necha o'nlab metr dan iborat bo'lgan kanal o'zani, obod dehqonchilik madaniyati Xorazm davlati qadimdan insoniyatning yirik madaniy maskanlaridan biri sifatida shuhrat topganligidan guvohlik beradi. «Avesto»da Xorazm Markaziy Osiyodagi rivoj topgan, o'z hududi, chegaralari ga ega bo'lgan o'lka (davlat)lardan biri sifatida tilga olinishi ham bejiz emas. Gerodot ma'lumoticha qadimda Oks daryosi bo'ylab 360 dan ziyod sun'iy sug'orish kanallari. Suv inshootlari barpo etilib, cho'lli, sahroli yerlarga suv chiqarilib dehqonchilik uchun ekin maydonlari kengaytirib borilgan.⁶

Gerodot taasurotlarida Xorazm o'lkasida yashagan aholi dehqonchilikda katta tajribaga ega bo'lib, ular donli, dukkakli ekinlar, chunonchi, bug'doy, suli, arpa, meva-sabzavotchilik mahsulotlarini mo'l-ko'l yetishtirganliklari qayd etib o'tiladi. Xorazm shaharsozligida xom g'isht, paxsalardan keng foydalanilgan, binolarning tashqi va ichki ko'rinishlariga maxsus ishlov byerilib, ularning mustahkamligi. o'ziga xos ko'rkamligi ta'minlangan. Bu ko'hna hudud bag'rida ming yillar davomida zamonlar silsilasidan o'tib, saqlanib kelayotgan ko'plab asoriatqalar, shahar-qal'alar xarobalari, qoldiqlari ham buni isbot etadi. Xorazm vohasida hunarmandchilik, tog'-kon ishlari ancha rivojlangan. Bu yerdan qazib olingan qimmatbaho zumrad toshlar ishlov berilib, yuksak sifat ko'rsatkichiga yetganidan keyingina u muhim tayyor mahsulot sifatida foydalanishga chiqarilgan. Xorazm zumradi Sharqning bir qator, jumladan Eron, Xitoy, Hindiston, Misr singari mamlakatlariga ham yuborilgan. Xorazmda aholisining bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan, ularning tuya, ot, qo'y-echkildan iborat suruvlari bo'lgan. Savdo bozorlarida g'alla, meva, chorvachilik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari ayirbosh qilingan. Afsuski. Xorazm davlatida hukmronlik qilgan sulolalar to'g' risida ma'lumotlar hozircha aniq emas. Rivoyatlarga ko'ra, Xorazmning qadimiy siyosiy sulolasi Siyovushiylar bo'lganligi zikr etiladi. «Avesto»da ta'kidlanishicha, Siyovarshoh Kaykovusning o'g'li bo'lgan. Siyovarshoh o'limidan so'ng uning nabirasi Kova Xisrav bobosi qotilidan o'ch olib, hokimiyatni egallab Xorazmda Siyovushiylar sulolasiga asos solgan. O'zbek davlatchiligining yana bir asosi-Baqtriya podsholidir. Uning tarkibiga hozirgi Surxondaryo, Tojikiston janubi, Afg'onistonning shimoli-sharqiy qismi, shuningdek, Sug'diyona va Marg'iyona yyerlari ham kirgan.⁷

Baqtriyadagi ko'pdanko'p yirik shaharlar orasida Baqtra mashhur shahar bo'lib, mamlakatning poytaxti hisoblangan. Baqtra baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan, unda hukmdor qal'asi alohida joylashgan. Rim tarixchisi Kursiy Rufning guvohlik berishicha, «Baqtra daryosi nomidan shahar, viloyatning nomi kelib chiqqan». Umuman tarixiy ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, qadimgi davlatlar nomlari ko'pincha daryo, qabila, xalq yoki shaharlar nomiga qiyosan kelib chiqqan bo'ladi. Binobarin, «baqtriyaliklar», «Baqtriya xalqi»iboralari juda qadimgi manbalarda tilga olinib, bitta xalqni yoki bir necha qarindosh qabilalarni birlashtirgan tushunchani anglatadi. «Avesto» kitobida ham Baqtriya «Eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan biri bo'lgan, baland bayroqli, go'zal o'lka» sifatida ta'riflangan, Bu xildagi fikr-mulohazalar Baqtriyaning o'z davrining yirik davlatlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi Ktesey ma'lumoticha, Baqtriyaga qarashli Vaxsh-Oks vodiysi obihayotga mo'l-ko'lligi, unumdor yyerlari ko'p bo'lganligidan, bu hududda dehqonchilik madaniyati taraqqiy topgan, aholi bog'dorchilik, mevachilik mahsulotlari yetishtirishda omilkor bo'lgan. Qashqadaryo vohasining miloddan avvalgi VIII-VII asrlarga oid Sangirtepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on, Zarafshon vodiysida Afrosiyob, Ko'ktepa singari aholi manzilgohlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu joylarda o'troq turmush kechirgan qavm, elatlar dehqonchilik bilan faol shug'ullanganlar. Xuddi shunday fikrni So'g'diyona hududlariga nisbatan ham aytish mumkin.⁸

Xorazm va Baqtriya davlatlarida kechgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jarayonlar ajdodlarimizning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot yo'lidan ilgarilab borib, o'z davlatchilik tuzilmalarini vujudga keltirib, boshqaruv usullarini takomillashtirib borganligidan guvohlik beradi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, shaharsozlik, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish qurollarining takomillashtirib

borishi ulug' bobokalonlarimiz o'lmas dahosi, salohiyatining yorqin ifodasidir. Bular qadimgi o'zbek davlatchiligi tarixiy tajribasining muhim jihatlari, namunalari sifatida alohida qimmatga egadir. Xorazm salavkiylar davrida ham o'z mustaqilligini saqlab qoldi va yuksalib bordi. Mil.av.II asrda So'g'diyona va Shosh (Toshkent) Xorazm tasarrufiga olinadi. Bu davrda Xorazm davlati tarixiga, rivojlanish jarayoniga oid bo'lgan eng ko'p ma'lumotlar Xitoy manbalarida uchraydi. Xitoy manbalarida Xorazm Qang'a davlati degan nom bilan tilga olinadi. Aftidan, Xitoyning Xan sulolasi hukmdorlari O'rta Osiyo xalqlari hayotiga va hududning muhim jo'g'rofiy mavqei, tabiiy boyliklariga alohida qiziqish bildirib, o'z elchilarini yuborganlar hamda ular bilan yaqindan bog'lanishga harakat qilganlar. Bugina emas, hatto mil.av II asr boshlarida bu hududni qo'lga kiritish maqsadida katta qo'shin tortib bostirib kelganlar ham. Xorazm mil.av.II asr boshlarida yanada kengayib, sharqda Farg'ona, shimoliy-sharqda usun, yuechji qabilalari bilan, shimoliy g'arbda Sarusi daryosi bo'ylab chegaralangan. Janubda Baqtriya va Parfiya chegaralari yetib borgan. Boshqacha qilib aytganda, Amu va Sirdaryo oralig'idagi katta hududlar shu davlat tarkibiga kirgan. Uning yirik shaharlari sirasiga mil.av.II-I asrlarda Aris daryosi sohilidagi O'tror va hozirgi Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan Qanha shaharlari ham kirgan. Bu shaharlar o'sha davr shaharsozligining yuksak namunalari o'zida mujassamlashtirgan.9

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Яцунский В. К. Историческая география. История её возникновения и развития в XIV-XVIII вв. – М., 1958. С.94.
2. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. – Ленинград: Наука, 1982. С.102..
3. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия: Проблемы истории и культуры. -М., 1977. -С.38.
4. Сагдуллаев А.С., Эшов Б.Ж. Бактрия ва Сугдиёнанинг худудий чегаралари хакида // Бактрия-Тохаристон кадимда ва урта асрларда. -Самарканд,1993. 24-бет.
5. Og'Abek Bahridin Ogli Mamayusupov, & Quvonchbek Dilmurod O'G'Li Bozorov (2022). BUYUK IPAK YO'LI-MULOQOT VA HAMKORLIK YO'LI. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (1), 115-122. doi: 10.24412/2181-2454-2022-1-115-122
6. Dilmurod o'g'li, B. Q. (2021). A NEW STAGE IN DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN. Eurasian Journal of Academic Research, 1(6), 64-66.
7. Panjiyev, J. T. O. G. L., Bozorov, Q. D. O. G. L., & Xolboyev, J. L. O. G. L. (2022). Artificial irrigation system during the reign of Amir Temur and the Temurids. Science and Education, 3(1), 154-156.
8. Nazirov, B. (2020). "IMOMUL HUDA – HIDOYATGA BOSHLOVCHI IMOM. Wydawnictwo Naukowe "iScience".
9. Nazirov, B. (2022). Aburazzoq Samarqandiyning "Matlai sadayn va majma ul bahrayn" asarida tarixiy shaxslar talqini. "Lesson press" Nashriyoti.
10. Nazirov, B. (2022). Temuriy hukmdorlar: Mirzo Shoxrux va Mirzo Ulug'bek. Risola. "Lesson press" Nashriyoti.
11. Xolto'rayevich, M. A. (2022). The Last Period in the Resistance Movement in Surkhandarya and the Repression of the National Forces. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(12), 17-20.

12. Менглибоев, А. Х. (2021). Сурхондарё округида миллий кучларнинг қатағон қилиниши. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(11).
13. Ibragimovna, K. N., & Dilmurod o'g'li, B. Q. (2022). Karakalpak Baxshi and the Art of Music. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(5), 89-92.
14. Nazirov, B. (2022). O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. TAFAKKUR AVLODI
15. Abdirasulovich, B. M. (2022). HISTORY OF UZBEK TAKIYAS IN ISTANBUL AND ECONOMIC RELATIONS WITH THE OTTOMAN STATE. Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 5, 116-119.
16. Bebitov, M. A., & Mardonov, M. I. O. G. L. (2022). QORAXONIYLAR DAVLATIDA TA'LIM FAOLIYATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10), 487-491.
17. Marajabov, B. N. M. O. G. (2022). MARKAZIY OSIYO XALQLARINING HAJ ZIYORATI TARIXIGA NAZAR. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5-2), 862-868.